

Лекция 3

Нарықтық экономиканың жалпы сипаттамасы

Лекция жоспары:

1. Нарықтың пайда болу жағдайы
2. Нарық түсінігі
3. Онімдер мен кірістер айналымы
4. Бес іргелі мәселелер
5. Нарық механизмнің негізгі элементтері
6. Нарық функциялары
7. Нарық артықшылықтары мен кемшіліктері
8. Нарықтық құрылымдарының типтері
9. Нарығының құрылымы

1. Нарықтың пайда болу жағдайлары

1. **Қоғамдық еңбек бөлінісі және мамандану.** Абсолюттік және салыстырмалы артықшылықтар принципі.
2. **Экономикалық игіліктермен алмасу.** Жоғары мамандандырылған еңбек арқасында алуан өнімдер алу ғана нарықтық алмасу арқылы мүмкін болады. Алмасу нарықтық бағаны қалыптастырады, қызметтің тиімді бағыттарының индикаторлары.
3. **Экономикалық оқшаулау немесе экономикалық дербестігі.** Нарық меншік құқығы тек орнатылуы, іске асырылуы мен берілуі оңай болатын өнімдер үшін болуы мүмкін.
4. **Кәсіпкерлік пен таңдау еркіндігі.** Нарықтық жүйе экономикалық шешімдер қабылдау жауапкершілігін толық экономикалық субъектілерге жүктейді.
5. **Мәміле бойынша шығындарды сомасы.** Мәміле шығындары нарық қызметінің жағдайларды және шектерін анықтайды.

Бір адамға еңбекті ұйымдастыру

Дүйсенбі

Жаңғақтар жинайды

Сейсенбі

От жинайды

Сәрсенбі

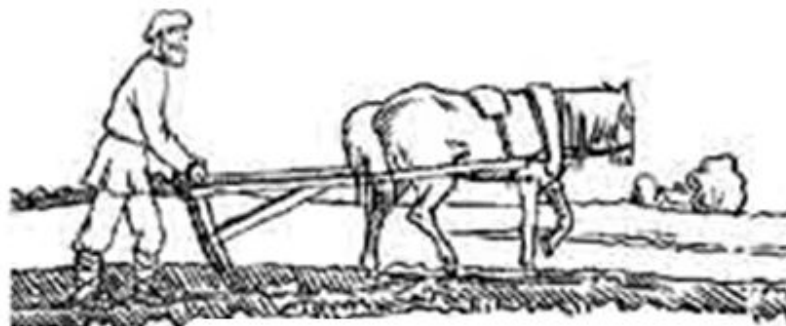
Құмыраларды илейді

Бейсенбі

Себеттерді тоқиды

Жұма

Жерді өңдейді

Сенбі

Жеке тұлғаның кемшіліктері

- *Тез бұзылатын* игіліктерді үлкен сомада бір уақытта шығара алмайды
 - Өзін толығымен бір жақсылық өндіруге арнауы мүмкін емес, өйткені *азық-түлікпен қамтамасыз етумен айналысуға мәжбүр*
 - *Әрбір игілік үшін өндірістің үздік құралдарымен* қамту мүмкіндігі жоқ
 - Үлкен ауқымда өндіріс мүмкіндігі және бөлінбейтін шығындарды үнемдеу адам *қажеттіліктерімен шектелген*
 - *Қызметтің түрлі салаларында түрлі қабілеттер.* Жақсы биші жақсы штангашы бола алмайды.
-

Бірнеше адамға еңбекті ұйымдастыру

Еңбек бөлінісі (мамандану)

- Шаруашылықта өндіруді ұйымдастыру принципі - жеке адам жеке игіліктерді өндірумен айналысу тиіс.
 - Ресурстардың шектеулі жағдайда, адамдардың өздерін барлық қажетті заттармен әлдеқайда көп мөлшерде қанағаттыру етуге мүмкіндік жасайды.
 - Еңбек бөліну дәрежесі қоғамның көлеміне байланысты.
-

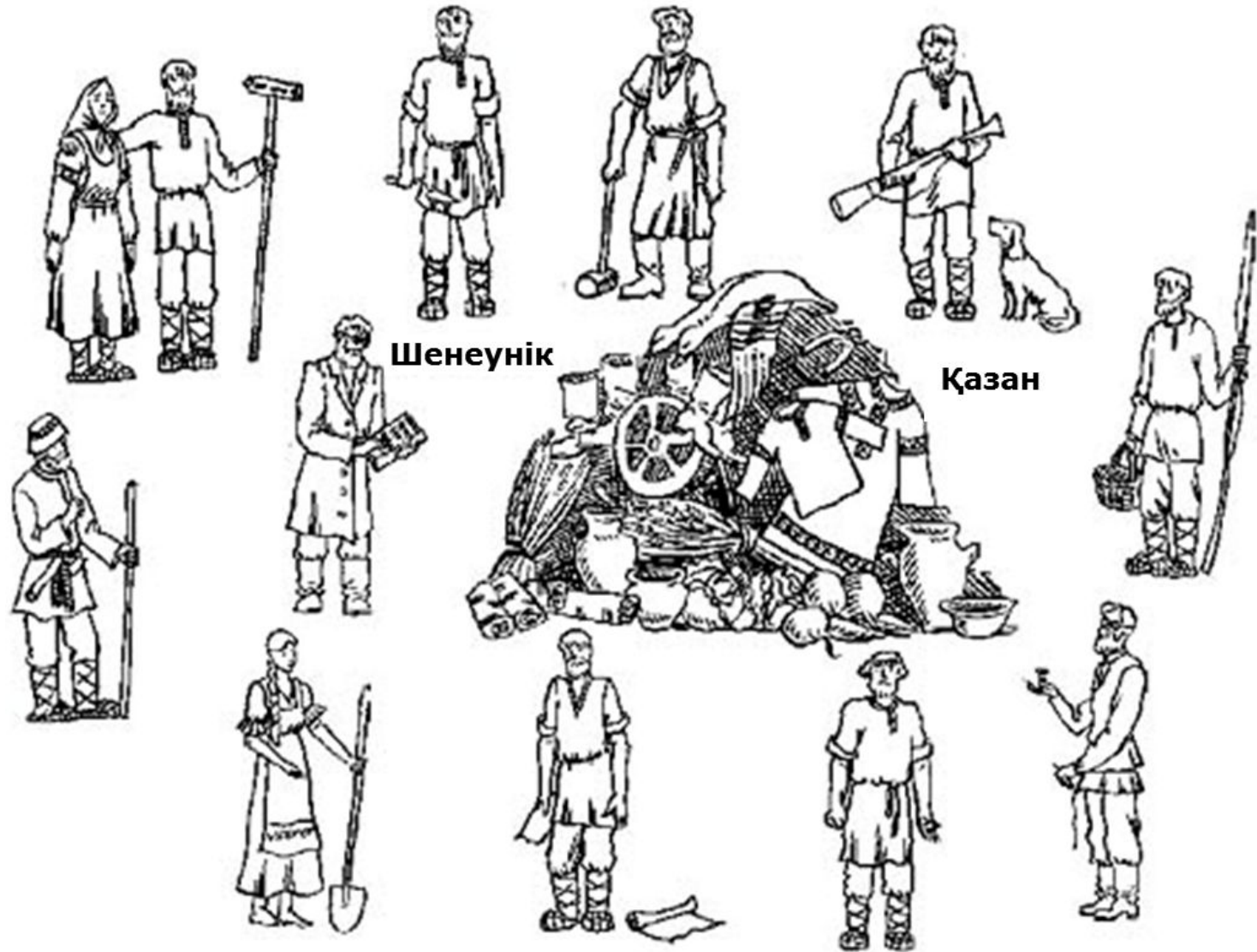
Алмасу

- Игіліктердің бір құқық иеленушілерден екіншісіне *қозғалу* рәсімі
 - Әрбір өндіруші өзінің өнімінің бір мөлшерін өзі өндірмейтін бірқатар өнімдерді алуға үшін береді.
 - *Барлық* өндірушілер еңбекті бөлу есебінен *көбірек* өндіреді және *әрбір өндірушінің* тұтынуы артады.
 - Нәтижесінде *әрбіреуі* өмірге *қажетті тұтынушылық игіліктерді* алады.
-

Алмасу қалай ұйымдастырылады?

- ☐ 1. Ортақ қазан арқылы
 - ☐ 2. Ерікті алмасу
-

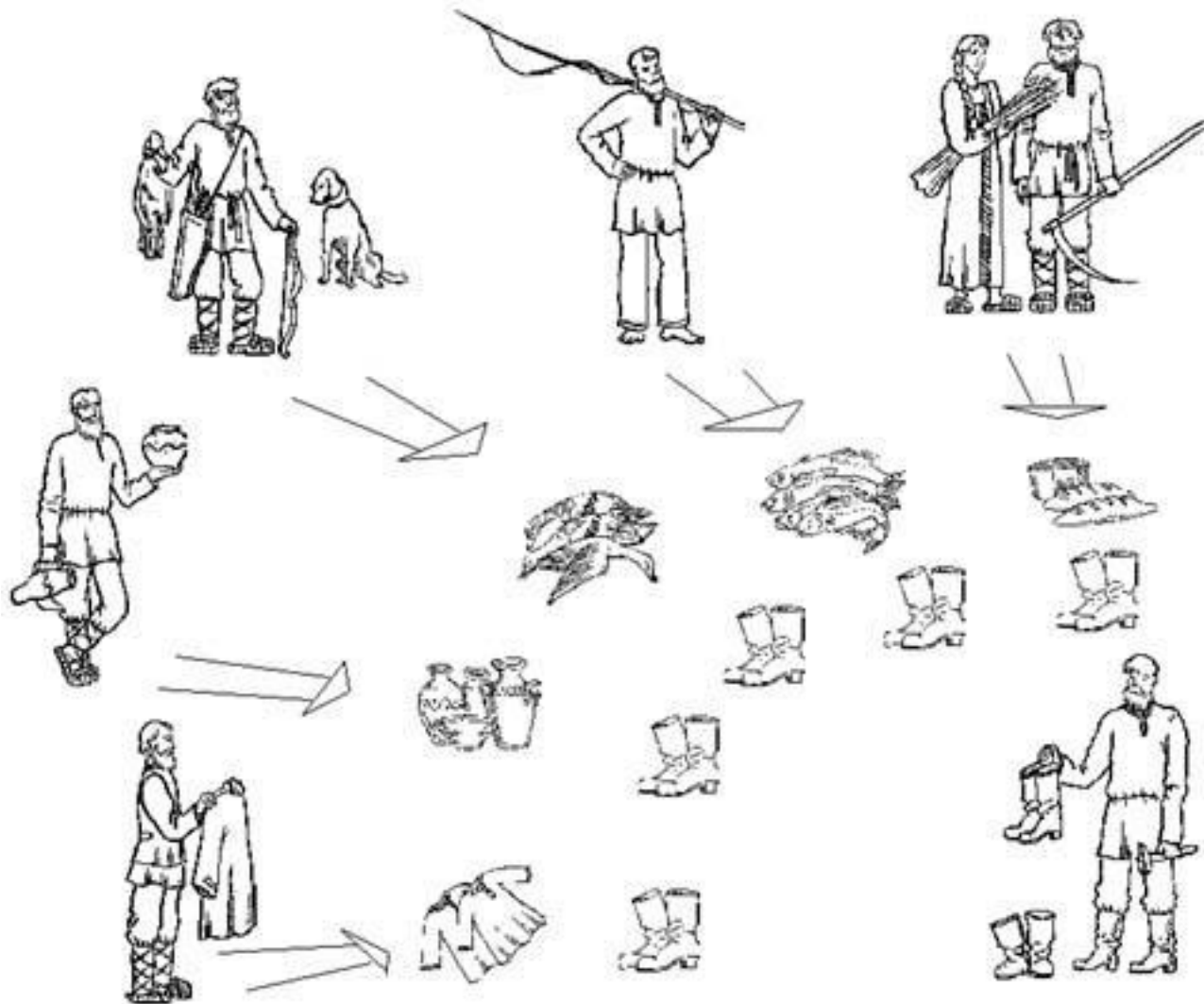
Ортақ қазан арқылы алмасу

Ортақ қазан арқылы алмасудың критерийлері?

- Тарату тең дәрежеде.
 - Белгілі бір ерекшелікке иеленуіне сәйкес:
 - 1) қоғамға қызметі
 - 2) дене күші
 - 3) жасы
 - 4) шығу тегі
 - 5) даналығы, және т.б.
-

Ерікті алмасу (нарык)

Нарықтық алмасу артықшылықтары?

- Шенеуніктер қажет емес. Шығындар азаяды, сыбайлас жемқорлыққа қысқарды.
 - Өндіруші **не** өндіретіні, **қалай** өндіру және **кім үшін** өндіру қажет екенін өзі таңдайды. Оның өндіріске қызығуы өседі.
 - Кез-келген адам өз талғамын жақсы біледі, сондықтан таңдалған игілігі ол үшін көбірек пайдалылық тигізеді.
-

2. Нарықтың түсінігі

□ Бастапқы түсіну (классика):

- Нарық - сатушы және сатып алушыны кездесу орны
Кейінірек түсіну (неоклассика).
- Нарық - сұраныс пен ұсыныстың өзара іс-қимыл тәсілі
Қазіргі заманғы түсіну (институционалистер).
- Нарықтық жүйе - ерікті, шаруашылық тәртібі, баға сигналдарының орталықсыздандырылған тетігінде негізделген агенттердің іс-әрекеттерін спонтанды үйлестіру тәсілі (Ф. Хайек).
- Нарықтар - алмасу жеңілдету үшін арналған мекемелер (Рональд Коуз)

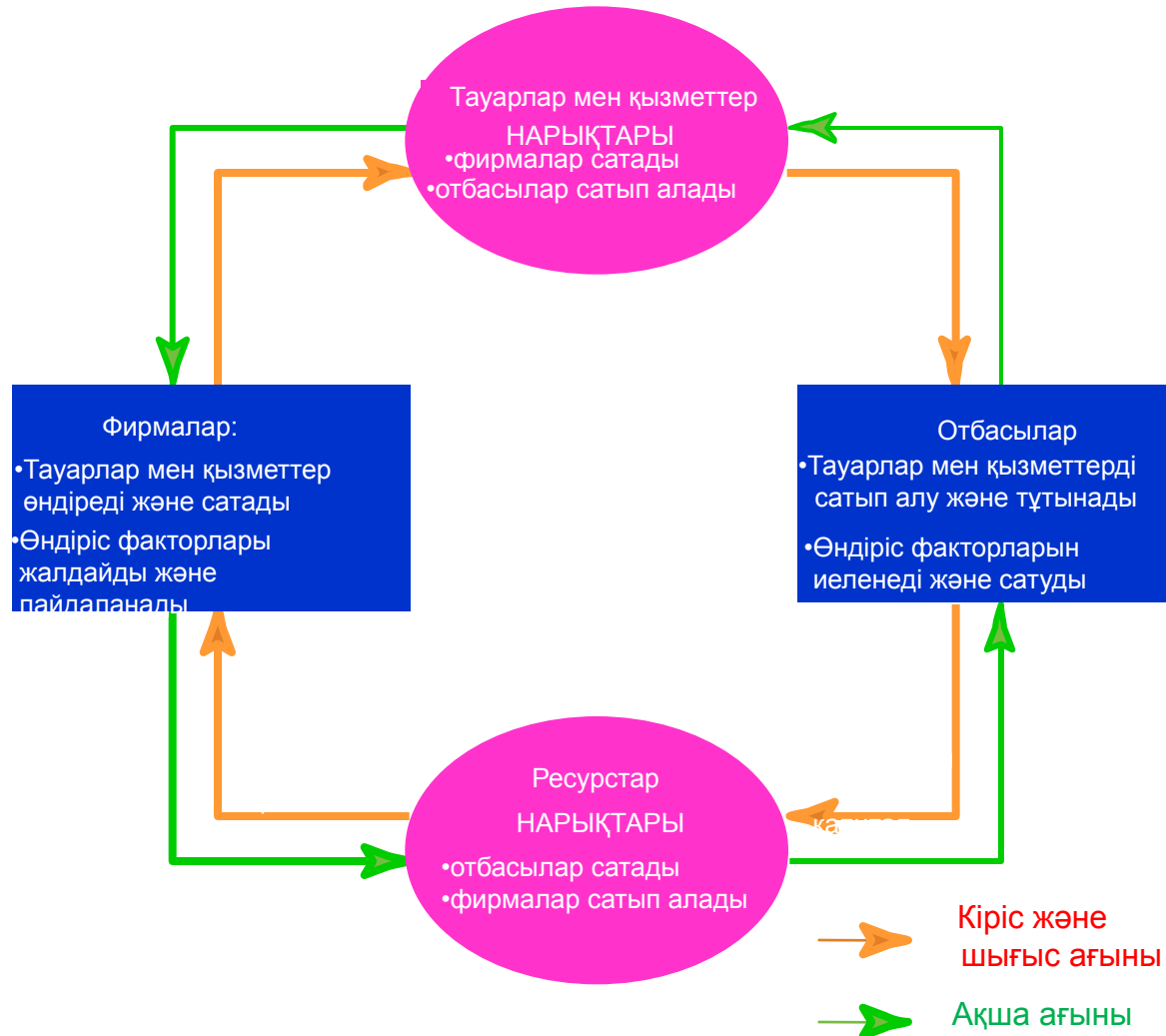

Нарықтың негізгі түрлері

- ❑ **Нарық ресурстары** – ресурстарды жеткізушілердің ресурстары немесе қызметтері сатылатын және сатып алынатын орын
- ❑ **Нарық ресурстары**
 - ❑ **Жер нарығы:** (Табиғи ресурстар, жер және мүлік)
 - ❑ **Еңбек нарығы:** жұмыс күші
 - ❑ **Капитал нарығы:** заемдар, несиелер, ипотека, облигациялар, акциялар
- ❑ **Онiмдердiң нарығы** (игiлiк) – онда фирмалардың тауарлары мен қызметтерi сатылады және сатылып алынады.
 - **Тұтынушылық тауарлар** (тауарлар мен қызметтер)
 - **Инвестициялық тауарлар** (шикізат, құрал-жабдықтар)

3. Өнімдер мен кірістер айналымы

Айналым моделі

Үй шаруашылығы және фирмалар екі нарықтардын әр түрлі жағынан:

Ресурстар нарығында:

фирмалар - сатып алушылар

үй шаруашылығы – сатушылар

Өнімдер нарығында:

фирмалар – сатушылар

үй шаруашылығы – тұтынушылар

Екі ағым: ресурстар және ақша ағымдары.

- $\text{Үй шаруашылықтарының табысына} = \text{фирмалардың ұсынысы}$
- $\text{Фирмалар табысына} = \text{үй шаруашылықтарының шығыны}$

Кайта өндірудің үш моделі:

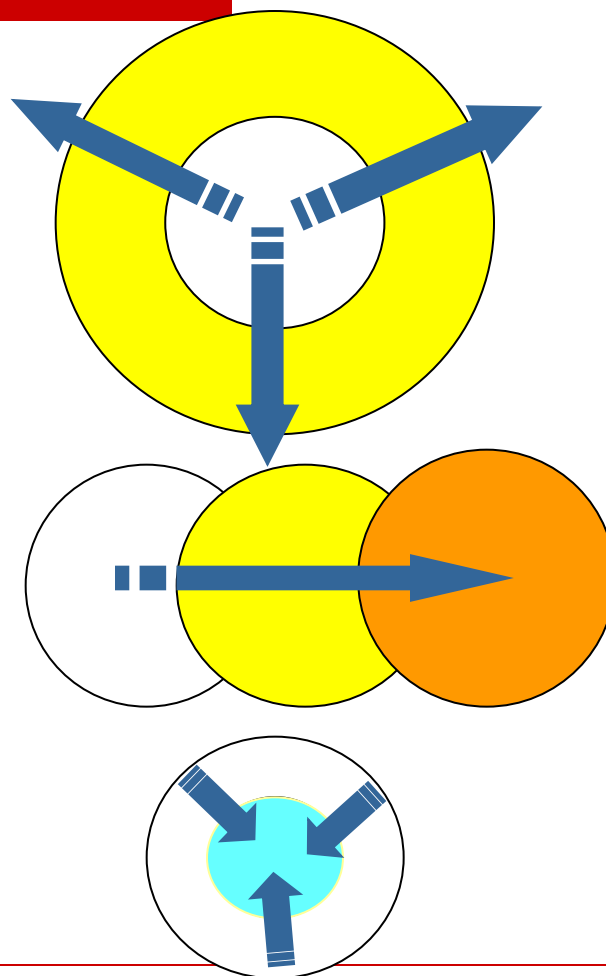
- қарапайым, кеңейтілген және тарылған

Қарапайым, кеңейтілген, азайтылған қайта өндіру

☐ кеңейтілген

☐ қарапайым

☐ азайтылған

Өзін-өзі қызығушылық рөлі

- Нарықтық экономиканың басты қозғаушы күші – жеке пайда.
 - Агенттер ең тиімді нәрсені істеп ұстанады.
 - **Кәсіпкерлер:** мақсаты барынша пайданы өсіру немесе шығынды барынша азайту.
 - **Материалдық ресурстардың (меншік) иелері:** жоғары бағамен ресурстарды сатуға немесе жалға беруге тырысады.
 - **Жұмысшылар** барынша үлкен табыс (қанағаттандыру) алуға бейім және жалақы, әлеуметтік жәрдемақылар мен еңбек жағдайлары комбинациясы оңтайлы болатын жұмысты іздейді.
 - **Өнімді тұтынушылар,** тауарды алғанда, пайдалылығын арттыра отырып барынша төмен бағамен алуға тырысады.
-

4. Нарықтық экономиканың бес іргелі мәселелері

- **Не өндіру керек!** Қоғамның материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ең үздік өнімдер мен қызметтердің қандай жиынтығы қажет?
- **Қалай осы өнімді жасауға тиіс!** Өндірісті қалай ұйымдастыру керек? Қандай фирмалар өндірісті жүзеге асыруға тиіс және олар технологиясын қалай пайдалану керек?
- **Дайындалған өнімдерді кім алуға тиіс!** Экономика өнімін тұтынушылар арасында қалай бөлу керек?
- **Қанша қоғам ресурстарын пайдалану керек!** Тауарлар мен қызметтер өндіріс процессінде иелігінде бар ресурстарды қандай көлемде немесе қандай бөлігін пайдалану керек?
- **Жүйе өзгерістерге бейімделуге қабілетті ме!** Ол тұтынушылық сұраныстың өзгеруіне, ресурстарды қамтамасыз ету және пайдалануға бейімделе алады ма, технологиялық өзгерістерді қолдана алады ма?

Не өндіру керек?

- Нарық жағдайында **табысты тауарлар** өндіріледі:
 - Бәсекелестіктің болуы
 - Пайда фирмалардың дамуына мүмкіндік береді
 - Шығындар фирмалардың нарықтан кетуіне әкеледі
- Фирмалардың пайда мен шығындарын **екі фактор анықтайды**:
 - Тауарды сатудан түскен табыс.
 - Тауарды өндіру шығындары (кәсіпкер функцияларының төлемін қамтиды)
- Өндіріс шығынынан табыс көбірек болса, өнім өндіріледі:
 - Қалыпты пайда
 - Таза пайда

Жалпы табыс 1 дана үшін 15 теңге
Шығын = (2x2 + 1 x 3 + 3x1 + 3x1) =13 теңге
Таза немесе экономикалық пайда =15-13= 2 теңге
Қалыпты пайда = 2+3 = 5 теңге

Ресурс	Бірлік бағасы, теңге/д	Технология 2	
		Бірлік	Шығындар
Еңбек	2	2	4
Жер	1	3	3
Капитал	3	1	3
Кәсіпкерлік қабілеттілік	3	1	3
Өндіріс шығындарың барлығы			13

Тұтынушының егемендігі және «ақшамен дауыс беру»

- Нарықтық жүйеде өндірілетін тауарлардың түрлері мен санын тұтынушы анықтайды
 - Шығындар ақшамен дауыс беруді білдіреді, оның көмегімен тұтынушылар өнімдер нарығында сұраныс ұсына отырып өз қажеттіліктерін мәлімдейді.
 - Ол анықтайды:
 - қандай салалар сақталады, ал қандайы болмайды,
 - нақты қандай өнімдер өндірілуі тиіс, ал қандайы-жоқ.
-

Бостандықты нарықтық шектеулер?

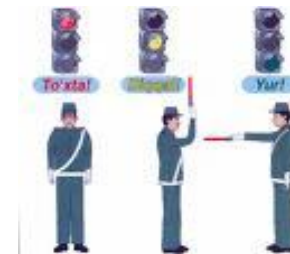

- Фирмалар ойларына не келгенін өндіре бермейді:
 - Сұраныс жайлы тұтыныс шешімі бір өнімдерді тиімді, ал басқа – жоқ қылып шектейді
 - Фирмалар, таңдауларын тұтынушылардың таңдауымен келісуі тиіс, әйтпесе оларды шығындар немесе тіпті банкроттық күтіп тұр.
- Жабдықтаушыларға ресурстар тауелді емес.

Ресурстарға сұранысы тұтынушы таңдайтын түпкілікті тауарлар мен қызметтерге сұранысқа тәуелді.

 - Техника Қызмет Сервиске сұраныс автомобильдерге сұраныстан пайда болады. Сұраныс авто жоқ болса, ТҚС қызметтеріне сұраныс болмайды.

Өнімдерді қалай өндіру керек?

- Салалар арасындағы ресурстар қалай бөлінеді? Оларды қандай фирмалар пайданылады.
 - Нарықтық жүйе ресурстарды тұтынушыларға оны өндіру тиімді болуы үшін, қажетті өнімдер шығаруға жібереді.
 - Тиімді емес салалар сирек ресурстардан қол айырады.
- Әрбір фирма қандай ресурстарды, технологияны пайдалануы тиіс?
 - Ресурстардың ең тиімді үйлесуі, технологиясы жетімділігіне ғана емес, сонымен қатар нарықтық бағамен өлшенген салыстырмалы ресурс құнына байланысты.

Ең төменгі құнында өнім шығаруға мүмкіндік беретін ең тиімді комбинация?

Ресурс	Бірлік бағасы	Технология 1		Технология 2		Технология 3	
		Бірлік	Шығын	Бірлік	Шығын	Бірлік	Шығын
Еңбек	2	4	8	2	4	1	2
Жер	1	1	1	3	3	4	4
Капитал	3	1	3	1	3	2	6
Кәсіпкерлік қабілеттілік	3	1	3	1	3	1	3
Өндіріс шығындарының барлығы			15		13		15

Технология не ресурстарға бағаның өзгеруі фирманың технологиялардан бас тартуға түрткі болуы мүмкін.

Жұмыс күші бағасы 0,5 теңгеге дейін құлайды

Ресурс	Бірлік бағасы	Технология 1		Технология 2		Технология 3	
		Бірлік	Шығын	Бірлік	Шығын	Бірлік	Шығын
Енбек	0,5	4	2	2	1	1	0,5
Жер	1	1	1	3	3	4	4
Капитал	3	1	3	1	3	2	6
Кәсіпкерлік қабілеттілік	3	1	3	1	3	1	3
Өндіріс шығындарының барлығы			9		10		13,5

Өндірілген өнімді кім алуға тиіс!

- Олардың құнына нарықтық бағасын төлеу тілегі және мүмкіндігі бар (*бағалардың нормативтік функциясы*)
- Тұтынушының өнімді сатып алу тілегі және дайындығы оның басқа қолжетімді алмастырғыштар мен олардың бағаларын байланысты.
- Өнімді шығару және тұтынушы шығыстардың құрылымын анықтауда бағасы маңызды рөл атқарады (*реттеуші рөлі*)
- *Бағаның дағдылану функциясы.* Тұтынушыдың талғамын өзгерту өндірушіге үшін сұраныстың қажетті тауарларға өсуі және қажетсіз азайуына арқылы жетеді.

Қоғамның канша ресурстарын пайдалану керек?

- ☐ Өнім шығару құрылымын және тұтынушылардың шикізаттар мен материалдарға шығындарын анықтауда өнімнің бағасы маңызды рөл атқарады
 - Баға қаншалықты төмен болса, соғұрлым тауарға сұраныс көп.
 - Тауарға көп сұраныс болса, ресурстарға да көп болады.
-

Жүйе өзгерістерге бейімделуге қабілетті ме?

- **Бәсекелі нарықтық жүйе техникалық прогреске қуатты ынта жасайды.**
- ***Жаңа өндіріс әдістер немесе өнімдер***
 - Жаңа өнімді өндіруді табысты ендірген фирма, табыс және экономикалық пайда көреді.
 - Бәсекелі нарықтық жүйе технологиялық прогрессті барлық салаға таралуына қолайлы жағдай тудырады.
- ***Капиталды жинақтау***
 - Ақшамен дауыс беру қандай өндірісті инвестициялау қажет екені жайлы қоғамға сигнал береді.
 - Өнімдер мен ресурстар нарықтары сигналға бейімделе, инвестициялық тауарлардың өндірісін көбе бастайды.

5. Нарықтық механизм негізгі элементтері

□ Нарық 3 элементтерге негізделге:

- Бағасы
- Сұраныс пен ұсыныс
- Бәсекелестік

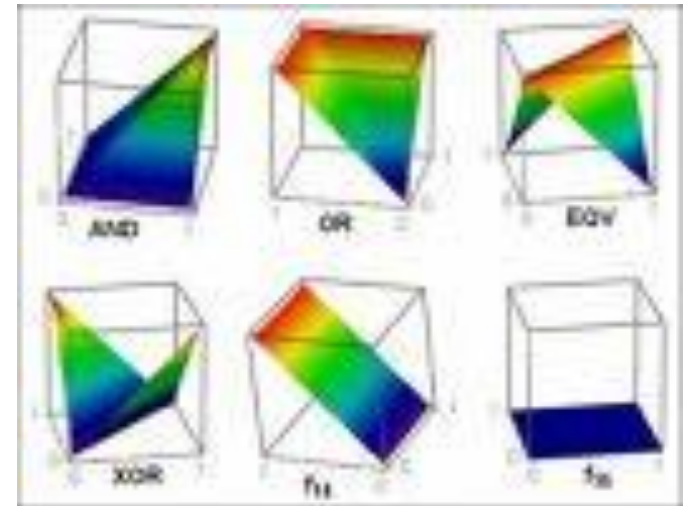
Капитализде:

- Нарықтық жүйе – ұйымдастырушылық механизмi
- Бәсекелестік және баға – басқару механизмi.

6. Нарықтың негізгі функциялары

1. Реттеуші функция.
2. Делдалдық функция.
3. Есептік функция.
4. Баға белгілеу функциясы
5. Оңалту функциясы.
6. Ақпараттық функция

7. Нарықтың кәдір-қасиеті мен кемшіліктері

Кәдір-қасиеті

- Шарттардың өзгеруіне жоғары бейімделу
- Өндіріс шығындарын азайту мақсатында жаңа технологияларды жедел пайдалану
- Шешімдер қабылдауда, мәмілелер жасауда өндірушілер мен тұтынушылардың тәуелсіздігі
- Қажеттіліктерін жеткілікті мөлшерде және жоғары сапада қанағаттандыруға қабілеті

Кемшіліктері

- Нарық еңбек және табыс құқығына кепілдік бермейді, сонымен қатар нарықтық жүйесі теңсіздік орнатуға мүмкін;
 - Ұжымдық пайдаланудаға тауарлар мен қызметтерді өндіру үшін ынталандырмайды
 - Нарық әлеуметтік маңызы бар тауарларды өндіруге бағытталмаған, кімде ақша бар сұраныстарын қанағаттандыру үшін бағыт алалды
-

8. Нарықтарының негізгі түрлері

	Сұраныс қатысушылары			
		Көптеген	Бірнеше	Бір
Ұсыныс мүшелері	Көп	Жетілген бәсекелестік (полиполия)	Сұраныс олигополиясы	Сұраныстың монополиясы (монопсония)
	Бірнеше	Ұсыныстар олигополия	Екі жақты олигополия	Сұраныстың шектелген монополиясы (монопсония)
	Бір	Ұсыныстар монополиясы	Шектелген ұсыныстар монополиясы	Екі жақты монополия

9. Нарықтың құрылымы

- *Экономикалық мақсаты:* нарық тауарлар мен қызметтер, өндіріс құралдары, еңбек, инвестиция, бағалы қағаздар, қаржы нарығы.
 - *Географиялық орналасуы бойынша:* жергілікті, аймақтық, ұлттық және әлемдік нарықтар.
 - *Бәсекелестікті шектеу дәрежесі бойынша:* монополистік, олигополистік, еркін, аралас.
 - *Салалар бойынша* нарықтары ажыратады: автомобильді, астықты және т. б.
 - *Сату сипаты бойынша* - көтерме және бөлшек сауда
-